

УДК [94:355:327](477.75=1-81/-82)«16/17»:930.2(100)

© Сергій Козловський* (Львів)

ВІЙСЬКО КРИМСЬКОГО ХАНСТВА У ВОЄННИХ КАМПАНІЯХ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПРОТИ УГОРЩИНИ ТА АВСТРІЇ У XVI–XVII ст.

Протягом XVI–XVII ст. у Європі йшло протистояння між Османською імперією та коаліцією європейських держав на чолі з Австрією. Османи прагнули здобути контроль над усією Угорщиною, підкорити інші території, змусити європейських монархів визнати залежність від Порти та сплачувати данину. У конфлікт було втягнуто й Кримське ханство як союзник Османської імперії.

У історіографії майже відсутня комплексна оцінка дій кримців у воєнних кампаніях Порти проти Угорщини та Австрії. У наявних дослідницьких працях участь кримських татар у конфліктах розкрита опосередковано в контексті воєнних дій османського війська.

Османська імперія змогла тривалий час протистояти цілій коаліції європейських держав завдяки в тому числі й кримським татарам, які завдавали удару по ворожих тилах, зривали мобілізацію у ворожому стані, постачали османське військо харчами та амуніцією. Порта часто використовувала окремі групи легкоозброєних кримців як загони польової чи тактичної розвідки під час своїх воєнних кампаній.

Ключові слова: Кримське ханство, кримли, військо, військове мистецтво, облога, битви, втрати, походи, артилерія, Угорщина, Австрія.

Serhii Kozlovskiy (Lviv)

THE ARMY OF THE CRIMEAN KHANATE IN THE MILITARY CAMPAIGNS OF THE OTTOMAN EMPIRE AGAINST HUNGARY AND AUSTRIA IN THE 16th–17th CENTURIES

Abstract. During the 16th–17th centuries, Europe was in conflict between the Ottoman Empire and a coalition of European powers, led by Austria. The Ottomans sought to gain control over all of Hungary, conquer other territories, and force European monarchs to recognize their dependence on the Porte and pay tribute. The Europeans, in turn, tried to oust the Ottomans from Europe and stop the latter's expansion. In order to wage a long-term confrontation with virtually an entire bloc of states, the Porte needed a huge army, so the sultans involved their vassals and allies in the fighting, including the Crimeans. The light cavalry of the Crimeans provided the Ottomans with enormous support, striking at enemy convoys and rears, devastating enemy territories, and conducting tactical reconnaissance. As a rule, military campaigns involved detachments of Crimean Tatars numbering several thousand soldiers led by a kalga or nurreddin, and in some cases, several tens of thousands, who could be personally led by the khan. The prominent role of the Crimeans in the military campaigns of the Porte is noted by researchers B. Williams and M. Ivanich, who emphasize the effective tactics of the Crimean Tatar light cavalry. At the same time, researcher W. MacNeil points out that in Europe, the mobility of the Crimeans was limited by stone fortifications and features of the relief, in particular, forested or mountainous terrain. Researcher K. Schimmer emphasizes the large losses of the civilian population of European states as a result of the plundering raids of the Crimeans. The Crimeans distinguished themselves in the campaign of 1532 when they devastated Styria and Carinthia, in 1543 they helped the Ottomans storm Székesfehérvár, saved the Ottomans from defeat in the battle on the Mezőkeresztes plain in 1596, conducted a large-scale plundering raid on Hungarian lands in 1658, etc. The Crimean contribution to the supply system of the Ottoman army is underestimated, because thanks to their rapid movement over long distances, the Tatars could deliver food and other things, both from territories controlled by the Porte and from enemy lands, by means of banal robberies. It has been established that the Ottoman rulers often involved lightly armed Crimean Tatars as tactical and field reconnaissance units. It is noted that

* к.і.н., доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Middle Ages and Byzantine Studies, Ivan Franko National University of Lviv.

orcid.org/0000-0002-4590-2433

e-mail: serg.kozlovskyy@gmail.com

in the above-mentioned military campaigns, the Crimeans practically did not use field artillery, since it slowed down the movement of the troops, the Tatars did not have their own armories, but used samples brought from the Porte, and the loud sound of cannon shots frightened the Tatar horses. The Austrians, having no experience in fighting the Crimeans, like, for example, the Poles or Muscovites, could not counteract the effective tactics of the nomads for a long time. At the same time, unlike the campaigns against the nomadic peoples — the Nogais, Circassians or Safavids, in Europe the Crimean Tatars faced quite powerful stone fortresses, the enemy army, which was armed with a sufficient number of firearms and artillery, and were forced to operate in forest-steppe and mountainous areas, which significantly limited their maneuvering and tactics.

Keywords: Crimean Khanate, Kırımly, army, military art, siege, battles, losses, campaigns, artillery, Hungary, Austria.

Постановка наукової проблеми та її значення. Роль кримських татар у воєнних кампаніях Османської імперії до сих пір недостатньо вивчена, оповита стереотипами. Османські хроністи позитивно описували кримли, якщо їхні дії йшли на користь Порті, і вкрай негативно ставились до кримців, якщо їхні дії йшли врозріз із прагненнями політичного керівництва імперії, особливо коли Порта зазнавала поразки у битвах. Невідомо, які б території контролювали османи в Європі і наскільки довго вони могли закріпитись на цих землях, якби кримці не займались постачанням турецького війська, не спустошували ворожі поселення і цими діями зривали мобілізацію та завдавали ударів по господарству. При аналізі чисельності військ кримли, їхніх рейдів на європейському театрі воєнних дій більшість дослідників звертають увагу перш за все на наративні джерела, які не є об'єктивними, у більшості випадків являють собою особисті погляди автора на ті чи інші події. Кримці брали участь навіть у легендарній битві під Віднем 1683 р., поразка у якій мала стратегічне значення для осман, оскільки держави антиосманської коаліції перехопили ініціативу на театрі бойових дій та розпочали поступове відвоювання територій.

Аналіз останніх досліджень. Якщо говорити про участь кримців у воєнних кампаніях Порти на європейському театрі воєнних дій, то насамперед варто згадати працю Б. Вільямса «Рейдери султана. Військова роль кримських татар в Османській імперії». Автор зазначає, що ця роль недооцінена — військо кримли проводило рейди ворожими тилами, де воїни здійснювали розвідку, займались постачанням османського війська та виконували багато інших функцій¹. Дослідниця М. Іваніч теж звертає увагу на участь кримли у воєнних кампаніях Порти, розглядаючи це як військову кооперацію — Порта отримували суттєву підтримку у вигляді легкої кінноти, а татари — кошти, бранців, награбоване майно, покровительство могутньої імперії². Один із провідних українських фахівців з історії Кримського ханства — С. Громенко теж згадує про участь кримли у бойових діях проти Габсбургів на території Угорщини, зазначає, що часто керівництво Порти кидало кримців у відкриті битви з ворогом, де легкоозброєні татари втрачали свої переваги маневрування, мали вагомі втрати³. Угорський дослідник С. Тот, розглядаючи битву поблизу Мезекерестеша у 1596 р., згадує про дії кримли й наголошує на тому, що татари атакували слабкі місця угорців та їхніх союзників, тили опонентів, захоплювали обози, чим значно допомагали османському війську⁴.

Формулювання мети статті. Метою публікації є спроба проаналізувати участь війська кримських татар у бойових діях проти Габсбургів на території сучасних Австрії та Угорщини у XVI–XVII ст. Для досягнення поставленої мети перед автором постають наступні завдання: розглянути стан війська кримців, описати дії війська кримських татар під час воєнних кампаній Порти проти Угорщини та Австрії, розкрити внесок кримли у постачанні османського війська та спустошенні ворожих територій.

Виклад основного матеріалу. У період XV–XVIII ст. потужним міжнародним гравцем була Османська імперія, яка проводила загарбницьку зовнішню політику, ведучи бойові дії як на східному (проти Ірану, Московії), так і на західному (проти Польщі, Угорщини, Австрії та інших держав) напрямках. Аби мати змогу вести постійні війни, султанам потрібна була потужна, велика армія та значні людські ресурси, як власні, так і підкорених/залежних держав. Звичайно, османи залучали до багатьох військових походів і загони кримли, знаючи про високу бойову ефективність легкої кінноти останніх.

Кримське ханство було специфічною державою — маючи обмежені людські ресурси (у XVI ст. населення ханства становило 250–300 тис. осіб), хани навчилися вести довготривале протистояння з набагато потужнішими сусідніми державами — Польщею (Річчю Посполитою), Московією, Великим князівством Литовським, іншими⁵. Навіть за умов масштабної мобілізації, залучаючи ногайців, черкесів та інших союзників, хани могли зібрати 40–50 тис. воїнів⁶. Протистояння ханства з більш потужними суперниками було можливим завдяки ефективній військовій доктрині, стратегії та

тактиці. Киримли не прагнули захопити ворожі території, а руйнували економічний та демографічний потенціал інших держав шляхом постійних грабіжницьких нападів⁷. Тактика кримців була побудована на швидкому пересуванні військ, різноманітних маневрах та хитрощах (дистанційний масований обстріл з луків, зманювання у засідки, «оманливий відступ» та інші)⁸.

Султани, знаючи, що кримські татари можуть швидко просуватись у ворожий тил, руйнувати систему постачання ворожих військ, сіяти серед ворога паніку, проводити ефективну розвідку та багато іншого, не могли не залучати до своїх військових походів загони кримців. Спочатку хани отримували запрошення від султанів взяти участь у черговому поході, однак згодом очільники ханства вимушені були пристати на пропозицію султана, інакше могли втратити владу. Зокрема, через конфлікт із султаном втратив владу Мехмед II Герай. Поряд з цим відносини ханства та імперії, на думку дослідника У. Реддауея, нагадували польсько-литовський союз 1569 р., союзників, які координували свої дії⁹. Султани ніколи не намагались позбавити влади правлячої династії Гераїв — змінювались лише хани, які були представниками однієї династії¹⁰. Кримці не були залежними від Порту як греки чи серби, не сплачували данину.

Султани стимулювали киримли до участі у різних походах — хани отримували кошти, подарунки, частину з награбованого, пересічні кримськотатарські воїни — платню, здобич¹¹. Наприклад, у 1602 р. за участь у бойових діях на території Угорщини хан Гази II Герай отримав 30 тис. золотих монет¹². Роблячи головну ставку на швидкість та раптовість, киримли жертвували важким озброєнням, тому у них було мало стрілецької зброї та артилерії¹³. Через це кримські татари рідко вдавались до довготривалих облог ворожих міст і фортець. Султан, знаючи про слабкі сторони війська ханства, прагнучи використати кримців для атаки ворожих тилів, спустошення ворожих територій, у ролі постачальників харчів для османського війська, охоронців обозів та колон. Османи прагнули посіяти паніку серед населення держав, проти яких вели бойові дії. Голландський дипломат і торговець Ісаак Маса писав про зовнішній вигляд татар наступне: «У цих татар, одягнених з ніг до голови у ведмежу чи овечу шкуру, був вигляд справжніх дияволів»¹⁴. Дослідник К. Кортепетер стверджує, що воєвода Молдови Арон Туран у XVI ст. погодився приєднатись до антиосманської коаліції лише за умови, що його держава отримає захист від татар, яких він побоювався більше, ніж османів¹⁵. Австрійці та більшість їхніх союзників не мали досвіду ведення бойових дій проти кримців, на відміну від поляків та литовців, тому не могли тривалий час знайти протидію тактиці воїнам ханства.

Водночас якщо в степовій зоні киримли могли ефективно використовувати свою різноманітну тактику, швидко тікати від переслідування ворогом та нав'язувати останньому маневрений бій, то у лісостеповій зоні Європи вони зіштовхнулись із труднощами, які, на думку дослідника У. Макнейла, були наступними: «Виживало пасторальне фермерське господарство, тому що в таких природних умовах татарські наїзники та його луки зустрічали жорсткий опір. Налякані місцеві громади могли розсіятися в лісі і ховатися доти, доки не підуть нападники. А у разі широкомасштабного нападу місцеві кланові групи молдаван могли зібрати всю чоловічу боєздатну силу князівства та за допомогою лісових частоколів і подібних до цього примітивних, але дуже ефективних фортифікацій були в змозі, іноді досить успішно, протистояти кавалерійським атакам»¹⁶. Небезпеку для кримців становило те, що усі війська європейських країн були оснащені стрілецькою зброєю та артилерією, хоча й зазначені зразки озброєння мали високу масу, низьку точність та малу швидкострільність. Наприклад, татарський лук був легшим за аркебузи та мушкети, переважав їх за швидкострільністю — лучник міг зробити за хвилину понад 10 пострілів, натомість на перезарядку аркебузи стрілець витрачав від 10 до 12 хвилин¹⁷. Окрім цього, вогнепальна зброя давала осічку на 6–10 пострілів. Варто також зазначити, що стрілецька вогнепальна зброя XVI ст. залежала від пороху, з яким виникали проблеми, а також велику віддачу та багато чого іншого, тому на полі бою стрільці вражали насамперед коней, чинили на тварин психологічний тиск гучними звуками від пострілів¹⁸. Нерідко, аби вбити кількох воїнів ворога, потрібно було витратити по кілька десятків, а то й сотень куль.

Незважаючи на різні перешкоди, кримці надавали велику допомогу османам у воєнних кампаніях. У 1484 р. кримськотатарське військо допомогло султану Баязиту II здобути молдавські міста Аккерман та Кілію, що дозволило встановити контроль над басейнами рік Дунай і Дністер. На знак подяки султан обіцяв ханові розширити території ханства від Перекопу до Аккермана, збирати данину з Молдавії та Валахії¹⁹. Особливе місце в експансії Османської імперії на західному напрямку посідала Угорщина, яка у XVI ст. значно ослабла внаслідок внутрішніх баталій угорських еліт, заворушень серед селянства. Османська імперія розпочала експансію в Угорщині, а керівництво останньої не змогло

зібрати потужне військо через саботаж/свавілля феодалів та небажання озброювати селян. У битві поблизу Могача, яка відбулась 29 серпня 1526 р., угорський король Лайош II зумів зібрати військо чисельністю 25–30 тис. воїнів та 80 гармат — були присутні бійці з 32 графств королівства, тоді як з 64 були відсутні. Османи ж виставили на поле бою 60–100 тис. воїнів та 160–300 гармат²⁰. Окрім того, що угорці поступались ворогу чисельністю, вони ще й обрали хибну тактику — атакували підрозділи яничарів, які зайняли оборону й зустріли опонентів залпами вогнепальної зброї та артилерії, а потім завдали потужних контрударів. У результаті угорці програли битву, втративши від 14 до 20 тис. воїнів, а король Лайош II потонув у болоті при спробі втечі²¹. Дослідники Я. Андрусак та Я. Товтин стверджують, що в битві угорці втратили понад 35 тис. осіб (серед них 28 панів та 500 шляхтичів) — 10 тис. піхотинців (5/6 усіх піших воїнів), 4 тис. вершників, 5 тис. місцевого населення²². Османи здобули Буду, а 11 листопада на сеймі у Секешфегерварі королем було обрано Яноша Запольї, який орієнтувався на союз із Портою. Водночас частина угорських вельмож проголосила угорським королем австрійського монарха Фердинанда I і таким чином Угорщину фактично було поділено на дві частини, а між Османською імперією та державою Габсбургів розпочалось тривале воєнне протистояння, втім, з перервами.

Звичайно, в угорських кампаніях Порти брали участь й кримли — за підрахунками дослідника Д. Пітчера, кримці 17 раз надали османам своєчасну допомогу у бойових діях проти європейських держав²³. На думку дослідниці М. Іваніч, на угорському театрі воєнних дій чисельність контингентів кримли у різні роки була різною — до 25 тис. воїнів, якщо військо очолював хан, і до 12 тис. — якщо на чолі загонів стояв калга²⁴. Татари вперше були залучені у бойові дії проти Угорського королівства у 1521 р., коли відбувались прикордонні сутички. Кримці, переважно, потрапляли до Угорщини двома шляхами — через Валахію, згодом з'єднувались з османами поблизу Белграда і далі слідували вздовж Дунаю, або ж через Трансильванію — переправлялись через Тису біля Сольнока та слідували у напрямку Пешта.

У 1528 р. австрійський монарх, якого проголосили королем Угорщини, розпочав наступ проти Запольї, захопив практично всю територію королівства, а ставленик османів вимушений був утікати до Польщі, звідки попросив допомогу у Стамбула. Османське військо вибило австрійські війська з Верхньої Угорщини, розпочало завоювання Північної Боснії, Славонії та Хорватії. У травні 1529 р. османи зібрали військо й вирушили у черговий похід проти Габсбургів, однак через сильні зливи шляхи сполучення сильно розмило, тому довелось залишити значну частину артилерії, загинули сотні верблюдів, які транспортували гармати та інші предмети. Османське військо просувалось до Відня, а австрійське військо під командуванням досвідчених офіцерів маршала Вільгельма фон Роггендорфа та воєначальника Нікласа фон Зальма зміцнювало оборону міста — укріплювали стіни, зводили земляні вали, розміщували артилерію. На допомогу австрійцям прибули загони німецьких ландскнехтів (до 1000 бійців) та іспанських мушкетерів (до 800 воїнів). У вересні османське військо підійшло до Відня, і хоча османи мали тотальну чисельну перевагу над ворогом (понад 100 тис. проти 15–17 тис.), турецька артилерія (до 300 гармат) не змогла зруйнувати земляні вали, пробити фортечні мури²⁵. Не вдалось османам підірвати мури, роблячи підкопи, — захисники австрійської столиці робили вилазки, знищували ворожі підкопи. Поки тривала облога міста, загони кримли руйнували та розграбовували передмістя²⁶. Значна частина воїнів Порти вибула зі строю через хвороби. Навіть після того, як османська артилерія у жовтні змогла зробити пролами у мурах, а воїни провели кілька потужних штурмів, захисники міста відбили усі атаки. Зважаючи на втрати у понад 15 тис. воїнів, виснаження, нестачу запасів харчів, наближення зими, візир Ібрагім-паша 14 жовтня вирішив припинити облогу²⁷. Таким чином Відень вистояв, однак османські загони та кримці розграбували Штирію та Нижню Австрію — за підрахунками К. Шиммера, було вбито або потрапило до полону понад 20 тис. цивільних²⁸.

У 1530 р. Габсбурги спробували встановити контроль над усією територією Угорщини, провели невдалий штурм Буди, і це спонукало султана в квітні 1532 р. розпочати новий похід на Відень, зібравши величезне військо. Поблизу Белграда до османів приєдналось 30-тисячне військо кримли, а далі османи просувались лівим берегом Драви, через Есек, Каніжу, а кримці спустошували Штирію, Каринтію, атакували Грац, Кірхберг, Хартберг, окремі загони досягли навіть Верхньої Австрії²⁹. Варто зауважити, що татари не штурмували укріплені місця, а розорювали місцевість навколо них. Дослідник Г. Лемб так описував просування кримців: «Турки ж з'явилися там, де на них ніхто не чекав, між Віднем і самою Європою. Якись інші, жажливі вершники, які не були турками, проїжджали по

долинах нагір'я, проносячись через села і змітаючи все в цих незахищених селах, наводячи мости через річки або перепливаючи їх. Цими таємничими вершниками були татари з Азії. Їхні колони, що стрімко летять, були видні у Штайр і вздовж Енс (Enns) за сотню миль на захід від Відня»³⁰. Лише в окремих випадках австрійські війська, знаючи про маршрут пересування киримли, блокували долини і розбивали невеликі загони ворога. Важка кіннота Габсбургів та їхніх союзників була неспроможна наздогнати кримців, а легкої кінноти було мало. Протягом 9–31 серпня османи штурмували м. Кьосег (Гюнс), гарнізон якого відбив кілька штурмів, втратив понад половину захисників, однак міг затримати просування османів до Відня, зміцнити оборону навколо столиці. Адже коли військо султана прийняло капітуляцію твердині, неподалік Відня вже перебувало 100-тисячне військо імператора Священної Римської імперії Карла V й османи не ризикнули вступити у битву, повернулись у зворотний бік, хоча й зібрали понад 30 тис. бранців, переважно завдяки рейдам киримли. За підрахунками дослідника Д. Фейрфакса, в результаті походу османів 1532 р. дві третини населення Нижньої Австрії загинули або потрапили до полону³¹. За іншими даними, в результаті походу було захоплено в полон або убито близько 200 тис. осіб³². Далі султан Сулейман I, ведучи протистояння з Генуєю та готуючись до чергового походу проти Сефевідів, вирішив укласти мир з Габсбургами, визнаючи Фердинанда угорським королем, рівним Запольї, чим, фактично, визнав поділ Угорщини на дві частини.

Після смерті короля Запольї у 1540 р. бойові дії між державою Габсбургів та Османською імперією відновились, адже султан визнав новим правителем Угорщини сина Запольї — Яноша Жигмонда, а австрійське військо, при допомозі угорських феодалів, зайняло Пешт, Вац, Вишеград та Секешфегервар. У квітні 1543 р. султан, зібравши величезне військо (за деякими даними, чисельністю понад 200 тис. воїнів), вирушив у черговий похід на Угорщину. 22 серпня османи розпочали облогу Секешфегервара, гарнізон якого становив 6 тис. бійців³³. Поки османи штурмували місто, кримці спалювали та грабували його околиці³⁴. Секешфегервар був оточений трьома земляними валами, місцевість навколо була болотистою, тож османам доводилось засипати заболочені ділянки деревиною, створювати земляні пагорби для розміщення гармат. Левову частку різноманітних інженерних робіт виконували бранці, яких полонили киримли³⁵. Подібне можна було спостерігати під час облоги міст під час монгольських завоювань XIII ст., коли кочівники теж використовували бранців (хашар) для робіт і як «живий щит». Не витримавши обстрілів та побоюючись розправи над цивільними, гарнізон фортеці капітулював 3 вересня. Османи здобули Естергом, в авангарді основного війська та на флангах діяли союзники султана, включаючи киримли. Поблизу Дьєра зібралось чимале угорське військо, яке підсилили загони хорватів, сербів, італійців, чехів та інших народностей. Одним із найбільших загонів командував угорський воєначальник Міклош Зріньї. Тим часом кримці розграбували околиці Айки, наблизились до Вашархея (Vásárhelyi), не підозрюючи, що неподалік перебувають воїни Зріньї. 19 вересня загони угорської кінноти, за підтримки сербів та хорватів, оточили 3-тисячний ворожий загін та розгромили його. Частина кримців спробувала врятуватись на місцевості, однак воїни потрапили на болота й багато з них потонули або були вбиті озброєними селянами, які бажали помститись за терор. Тим часом османи, виснажені бойовими діями і дізнавшись про розгром великого загону киримли поблизу Вашархея, припинили просування до Відня. Після походу 1543 р. османи з різних причин тривалий час не залучали киримли до воєнних кампаній в Угорщині, зважаючи на те, що ханство вело бойові дії проти Московії, здійснювало набіги на польські землі, а хан Девлет I Герай прагнув проводити незалежну політику. У 1566 р. киримли допомогли османам у штурмі фортеці Сігетвар³⁶.

Османи знову залучили кримських татар до участі у воєнних кампаніях проти Габсбургів у 1593 р., коли вчергове розпочався тривалий конфлікт. У 1594 р. хан Гази II Герай здійснив відомий перехід через Карпати. Аби зупинити просування татарського війська, назустріч їм з Хуста вирушив загін у 700 бійців під командуванням воєводи К. Корніша, які робили завали у гірських проходах, аби заблокувати рух ворога. Однак киримли здійснили флангові маневри, обходили завали через гори і їм вдалось оточити та розбити загони Корніша, який втратив до 500 бійців³⁷. У липні військо кримців було вже поблизу Дьєра, розгромили загони під командуванням Ференца Балашші, відбили атаки військ інших угорських феодалів³⁸. У серпні 1594 р. запеклі бої між османами і їхніми союзниками та Антиосманською коаліцією точились поблизу Сігеткьоца. 5 серпня поблизу Сігеткьоца форсували Дунай загони кримців чисельністю до 5 тис. воїнів, однак були атаковані військом капітана Міклоша Пальфі, до складу якого входили також загони саксонів та сілезців. Татари не могли маневрувати,

частина з них спробувала поспіхом втекти через Дунай і потонула — врятувалось 200–300 татар, тоді як втрати угорців та союзників становили до 200 воїнів³⁹. У серпні невеликі загони кримців (500–70 бійців) були розгромлені військами гарнізонів Комарома та Папи. Певного успіху османи та кримці досягли 10 вересня, коли поблизу Сігеткьоца знайшли слабке місце в позиціях ворога, захопили табір угорських військ, у якому було 1000 возів, 120 гармат та багато харчів⁴⁰. Це дозволило османам посилити облогу Дьєра. Війська киримли набули для османів дедалі більшого значення після боїв 27–30 жовтня 1595 р., коли угорці та їхні союзники розгромили чимале османське військо, а найбільших втрат зазнала турецька легка кіннота⁴¹.

У 1596 р. османське військо просувалось до габсбурзької фортеці Егер та здобуло її. Султан відрядив великий загін киримли під командуванням калги Фетіх Ґера, аби татари провели розвідку. Киримли привели понад 60 полонених, які стверджували, що наближається величезне військо угорців та їхніх союзників. Дійсно, до османів наближалось велике військо чисельністю 50–60 тис. воїнів, і султан вирішив дати бій на рівнині Мезекерестеш, маючи військо чисельністю 70–80 тис. воїнів (з урахуванням союзників), хоча за іншими даними об'єднане військо налічувало 150–200 тис. осіб⁴². Відбулась масштабна битва. Перший день битви, 22 жовтня, для османів пройшов невдало — війська під командуванням австрійського ерцгерцога Максиміліана III та трансильванського князя Сигізмунда Баторія розгромили кілька османських загонів (було втрачено понад 40 гармат), витіснили ворога і османам загрожував розгром. 25 жовтня бої точились поблизу великого струмка — поки частина османського війська зв'язала боєм основні сили ворога, загони легкої кінноти, включаючи киримли, перетнули струмок, атакували правий фланг ворога, оточили кілька загонів його піших воїнів⁴³. Частина австрійського війська та союзників розпочали відступ, однак воєначальники стабілізували ситуацію. 26 жовтня військо Габсбургів посилило натиск та обстріли ворога, на правому фланзі притиснули османів до боліт і здавалось, що перемогу здобуде антиосманська коаліція. В цей момент кримці знайшли слабке місце в тилу ворожих позицій та атакували його, змусивши австрійців перекинути війська на небезпечну ділянку та послабити тиск на османів⁴⁴. Окрім цього, війська Габсбургів та їхніх союзників атакували османський табір, почали грабувати його, ставши вразливими для контратак османів. Військо угорців та їхніх союзників розпочало безладний відступ, частина бійців потонула у болотах⁴⁵. Відступаючих переслідували османські й татарські вершники, які завдавали їм великих втрат⁴⁶. За одними даними, у битві з 22 по 26 жовтня угорці та їхні союзники втратили понад 12 тис. воїнів, а османи та їхні союзники — до 20 тис.⁴⁷. Хоча за іншими даними, обидві сторони втратили приблизно по 15 тис. воїнів⁴⁸. Війська антиосманської коаліції втратили практично усю артилерію⁴⁹.

У жовтні 1598 р. киримли спільно з османами штурмували фортецю Варад. Ці події описав османський хроніст та астролог Мустафа Наїма: «Спочатку прийшло татарське військо, і поки воно займало передмістя [Варада], недовірки, що там засіли, виступили [з міста]. І мірялися вони силами один день та одну ніч; насамкінець татари спалили пекельним вогнем передмістя, і кяфіри, чоловіки зі своїми родинами, виїхали на возах із протилежного [від татар] боку. Під час утечі татари їх наздогнали, повбивали дорослих і похапали малих, а потік здобичі не піддавався ліку⁵⁰». Оскільки у османського війська було мало артилерії та штурмових знарядь, з часом закінчувались харчі, здобути Варад не вдалось. Упродовж цього конфлікту киримли неодноразово здійснювали грабіжницькі рейди ворожою територією, а австрійцям вдавалось лише в окремих випадках знищувати невеликі загони кримців. Так, у 1602 р. гарнізон невеликої прикордонної фортеці розбив татарський загін, використовуючи легкі гармати⁵¹. Певні втрати киримли зазнали під час облоги Сомбора у 1600 р.⁵². У жовтні 1600 р. татари атакували великий обоз австрійців, який прямував до Каніжи. Варто зазначити, що у війні 1593–1606 рр. киримли не лише спустошували ворожі території, брали участь у облогах і боях, однак й забезпечували постачання османських військ, які потребували величезної кількості продуктів. Лише з Белграда до Буди впродовж 1603–1604 рр. було перевезено 705 тис. кг зерна, 359 тис. кг борошна, 54 тис. кг рису та інші продукти⁵³. Кримці також входили до складу гарнізонів міст та фортець, підсилюючи загони османів. Так, у 1596 р. у фортеці Хатван, поряд з понад 700 османами, розмішувалось 50 кримців, у 1597 р. у Буді розмістили 500 кримських татар, а у Вишеграді у 1605 р. перебувало до 200 татар та османів. За результатами тривалої війни, Порто та Габсбурги підписали у 1606 р. мирну угоду, за якою османи отримували лише 200 тис. флоринів та кілька фортець.

Кримські татари брали участь у воєнних кампаніях Порти проти Габсбургів й у XVII ст. Трагічними для Угорщини стали події 1658 р., коли трансильванський князь Акош Барчаї, погодившись

виплачувати Порті величезну данину, розпустив прикордонні війська, сильно послабив оборону краю. Цим і скористались киримли, які улітку 1658 р. зібрали 20–25 тис. війська і вирушили у похід⁵⁴. Кримці безперешкодно перейшли через Карпати, почали грабувати місцевість у долині р. Сомеш, захопили від 50 до 80 тис. полонених, хоча зазнали певних втрат на зворотному шляху, коли їх атакували загони озброєних селян⁵⁵.

У 1663 р. у відповідь на провокації австрійців у прикордонній зоні, на думку султана, кримці отримали завдання спустошувати територію Австрії. Перед тим як провести масштабний набіг, хан найняв шпигунів, які добре володіли різними мовами, аби ті здобули інформацію щодо позицій ворожих військ у Моравії та Сілезії. Австрійцям вдалось викрити цілу мережу шпигунів та агентів чисельністю 40 осіб, які діяли у Моравії, Богемії, Сілезії, Відні, вивчали систему фортифікацій міст, чисельність військ у вказаних регіонах, шляхи, якими найкраще наступати⁵⁶. Кримці таки здійснили похід у 1663 р. на Сілезію та Моравію, дійшли до Ліхтенштейну і, за підрахунками дослідника Г. Хоурта, їм вдалось розграбувати 32 села⁵⁷.

Кримці брали участь й у війсьній кампанії 1683 р. — хан відправив контингент чисельністю до 20 тис. бійців⁵⁸. Хоча польський дослідник Л. Підгородецький зазначає, що хан зібрав до 40 тис. осіб, брав участь у поході разом із синами, а завдяки витривалим коням, татари могли долати за день понад 100 км⁵⁹. На думку дослідника Л. Надя, контингент киримли становив половину військ союзників Порти, що брали участь у війсьній кампанії⁶⁰. Турецький дослідник Кахраман Сакул теж погоджується, що кримці становили половину військ союзників Порти, однак називає інші цифри — військо ханства з васалами налічувало до 50 тис. воїнів, а разом з черкесами, ногайцями — до 100 тис.⁶¹ Усього ж султан зміг зібрати до 200 тис. воїнів, кілька сотень гармат⁶². У складі артилерійського парку було 50 важких облогових гармат, 5 мортир, 120 середніх стінобитних гармат, інші системи⁶³. У травні 1683 р. татари увійшли до Трансильванії через перевал Тьорчвар, пересуваючись маршрутом Барча — Фегераш — Сібіу — Торда — Клуж — Шімлеу-Сільванія⁶⁴. У червні війська киримли форсували Тису поблизу Сольнока, з'єднались з османами. З самого початку війсьної кампанії точився конфлікт між ханом Мурад Гераєм та великим візиром Мустафою-паша, який командував об'єднаним військом, — візир зверхньо ставився до хана, всупереч порадам Мурада залишив у своєму тилу фортеці Дьер та Комарон. Загони киримли у цьому поході були розділені на дві групи, одна з яких займалась розграбуванням територій, просувалась між Сентготтхардом та Кьормендом, а інша виконувала функції авангарду османського війська, форсувала р. Лайта. Татари здобули Тату, Папу, Паннонхальму та інші міста — у більшості випадків місцеве населення здавало населені пункти, аби лише кримці зберегли життя цивільним. Татари своїм швидким пересуванням сіяли паніку серед ворога — австрійські солдати через наближення киримли не змогли зруйнувати кілька мостів, ворожа розвідка при зустрічі з кримцями вимушена була перервати спостереження за місцевістю. Дослідник Т. Баркер зазначає, що чутки про наближення татар дійшли навіть до Відня, цивільні впадали у паніку і це заважало зміцнювати оборону міста⁶⁵. За різними підрахунками, з Відня та навколишніх територій утекли до 80 тис. осіб, включаючи еліту та навіть самого монарха. Турецькі чиновники Буди, Пешта, Егера та інших міст прагнули захистити місцеве населення від дій киримли, оскільки розуміли, що з розорених територій не зможуть збирати податки⁶⁶. Татари забирали у селян свійських тварин і потім за них вимагали у господарів викуп.

7 червня поблизу Петронелля, за 40 км від Відня, відбулось зіткнення загонів киримли чисельністю понад 6 тис. воїнів та військ герцога Карла Лотарингського⁶⁷. Війська останнього прийняли татар за османів, спочатку відступали, однак згодом герцог дав бій і відкинув ворога — кримці втратили понад 200 бійців, а їхні опоненти — до 60 воїнів⁶⁸. Кримці змогли подолати усю систему оборони Габсбургів — форсували ріки, обходили барикади та інші споруди. 14 липня 1683 р. війська османів та їхніх союзників підійшли до Відня, гарнізон якого налічував понад 16 тис. воїнів (5 тис. ополченців) та понад 140 боездатних гармат⁶⁹. Османи запропонували коменданту міста графу Ернсту Рюдигеру фон Штарембергу капітулювати, однак той відповів рішучою відмовою. Можливо, такий вибір був продиктований тим, що османи вчинили масову різанину у містечку Перхольдсдорф, південніше Відня, незважаючи на те, що населення капітулювало⁷⁰. Розпочалась облога — поки османи штурмували австрійську столицю, киримли займались забезпеченням війська, збираючи харчі тощо на навколишній місцевості та на віддалених територіях, а окремі загони грабували навіть поселення в Баварії. Під час облоги вчергове спалахнув конфлікт між ханом та візиром, оскільки кожен з них відстоював свої позиції щодо тактики облоги. Кримський хан пропонував не баритись, кинути усі сили

на штурм міста, візир — здобути Відень тривалою облогою, очікувати, коли у гарнізоні закінчатись харчі, набої, тоді й будуть пробивати стіни у мурах, щоб уникнути великих втрат у власному війську⁷¹.

Як показали події, що відбувались надалі, візир недооцінив систему оборони міста, яке мало одну з найкращих у Європі фортифікацій — контрескарпи, равеліни, зміцнені стіни. Австрійці найняли на службу підполковника Георга Рімплера, який брав участь у багатьох битвах, пов'язаних з облогами, і був майстром контрмінної війни — за вказівкою офіцера перед ровами, які оточували фортечні мури, була збудована масивна стіна-частокіл, між валами та бастіонами були прориті приховані проходи, за допомогою яких австрійці могли атакувати османських саперів (а їх було до 5 тис.), коли ті намагались зробити підкопи під мурами та встановити вибухові заряди⁷². Вже до кінця серпня у османського війська, яке здійснювало облогу австрійської столиці, закінчились харчі. Візир не врахував той факт, що на допомогу гарнізону прямувало військо під командуванням польського короля Яна III Собеського — 20–27 тис. воїнів та до 40 гармат. Османи мали чисельну перевагу, однак у Собеського була артилерія, важкоозброєна кіннота, великий бойовий досвід. Дізнавшись про наближення війська Собеського, візир звелів киридли атакувати поляків⁷³. Однак хан, маючи образу на Мустафу-пашу, знаючи, що основу ворожого війська становить важка кіннота, у поляків є артилерія, своєчасно не вступив у бій і спостерігав, як поляки наближались до Відня, форсували Дунай за 25 км північно-західніше міста⁷⁴. 6 вересня війська Собеського з'єднались з іншими силами Габсбургів. Північно-східніше Відня війська графа Лотарингського розгромили загоони союзника Порти, угорського графа Імре Текелі⁷⁵. За підрахунками К. Сакула, Антиосманська Ліга змогла зібрати до 65 тис. воїнів (18,5 тис. австрійців) та 160–200 гармат⁷⁶.

12 вересня відбулась генеральна битва поблизу Відня, в якій брали участь й загоони киридли. Кримці втратили свої переваги, коли зіштовхнулись з важкоозброєними вершниками, і у деяких випадках, коли не могли пробити обладунки європейців, збивали вершників з коней за допомогою батогів⁷⁷. Османи та їхні союзники зазнали поразки й вимушені були відступати, втративши до 15 тис. вбитими та до 10 тис. полоненими. Союзні війська втратили понад 4,5 тис. убитими та 3,5 тис. пораненими. На думку В. Брехуненка, втрати османів сягнули 10–15 тис. убитими, приблизно стільки ж вояків отримали поранення, а союзники втратили 1,5 тис. убитими та 2,5 тис. пораненими⁷⁸. За підрахунками К. Сакула, під час облоги османи втратили понад 48 тис. убитими, включаючи 2 тис. кримців⁷⁹. Гарнізон Відня втратив до половини своїх воїнів. Найбільшого удару зазнав авторитет Порти, оскільки її військам, які втратили усю артилерію, довелося відступати. Натомість кримці попри те, що зазнали певних втрат, кілька днів після битви спустошували ворожі території, здобули до 80 тис. бранців⁸⁰. В окремих випадках місцеве населення чинило кочівникам жорстокий опір. Наприклад, озброєні мешканці Лілієнфельде знищили невеликий татарський загін, а тіла убитих розкидали поблизу доріг для залякування інших киридли⁸¹. Результатом битви 1683 р. стало те, що османів фактично витіснили з Угорщини, а антиосманська коаліція атакувала Порту на різних напрямках.

Кримські татари продовжували спільно з османами бойові дії проти країн антиосманської коаліції й після поразки під Віднем. У листопаді 1683 р. об'єднане військо діяло поблизу Дебрецена⁸². 15 лютого 1684 р. киридли спільно з османами здобули фортецю Нагукаролит, а у березні захопили фортеці Кежмарок та Кішшебент. 5 березня 1684 р. за посередництва Папи Іннокентія XI та ініціативи імператора Священної Римської імперії Леопольда I Габсбурга була створена антиосманська Священна Ліга, куди увійшли також Австрія, Річ Посполита, Венеція та інші держави, які поставили за мету вигнання османів з Європи. До Буди вирушило 40-тисячне військо, що мало понад 120 гармат, під командуванням Карла Лотарингського⁸³. 22 липня війська графа Лотарингського розгромили османське військо поблизу фортеці Ерд, поряд з турками у битві брали участь й кілька татарських загонів, війська Порти втратили до 3 тис. бійців⁸⁴. Османи залишили Пешт, а війська Священної Ліги розпочали облогу Буди, гарнізон якої налічував від 7 до 10 тис. воїнів. Через міцні фортифікації, помилки у тактиці, епідемії, опіргарнізону, а також військ, які мали прорвати облогу ззовні, війська Священної Ліги не могли прорватись до міста та несли великі втрати. Не останню роль в обороні Буди відігравали загоони кримців, які атакували колони ворога, якими австрійці та їхні союзники транспортували харчі й боєприпаси для облогового війська, евакуювали поранених. Зокрема, у вересні татари форсували Дунай та атакували ворожі війська на о. Сентендре, знищивши до 500 воїнів та до 900 поранених⁸⁵. Втративши під час облоги, яка тривала понад 100 днів, понад 20 тис. бійців, сили Священної Ліги відступили від Буди⁸⁶. Місто вдалось здобути лише у 1686 р. Киридли теж брали участь в боях поблизу Буди влітку 1686 р.⁸⁷. Дослідник А. Карої, спираючись на інформацію зі

щоденника принца Генріха Саксонського, стверджував, що 11 серпня на рівнині Келенфельд поблизу Буди османо-татарську кінноту атакували загопи графа Адама II Баттьяні, розбили ворога й захопили у полон кримського хана, проте татари провели контрнаступ та відбили свого воєначальника⁸⁸. Однак, скоріш за все, союзники полонили калгу або іншого воєначальника ханства і аж ніяк не самого хана. У 1687 р. кирилли допомагали османам відбивати наступ поляків, воювали на території Молдови⁸⁹. У 1688 р. татари розбили невелике австрійське військо поблизу Капчака, а наступного року витіснили австрійців з околиць Белграда⁹⁰. Дослідник Г. Ховорт зазначав, що кримці зробили вагомий внесок у захист міст Нісса, Белхн, брали участь у битві поблизу Луго 21 вересня 1695 р., в якій загинув австрійський фельдмаршал Фредерік Ветерані⁹¹. Результатом тривалого протистояння Османської імперії та Австрії і її союзників стало підписання 26 січня 1699 р. Карловицького миру, за яким османи передавали Австрії Східну Угорщину, Трансильванію, Хорватію, частину Словенії та інші території.

З одного боку, кримці під час воєнних кампаній Порту у Європі отримували чималі кошти, захоплювали велику кількість бранців, яких потім продавали, здобували бойовий досвід, а з іншого — несли втрати й через це людські ресурси ханства поступово вичерпувались. З цього приводу влучне зауваження висловлюють дослідники С. Громенко та О. Гайворонський: «Справи турків на фронті йшли все гірше, султан кликав ханів у ці походи все частіше, й османські командувачі все частіше стали кидати кримське військо на передові ділянки фронту, де озброєним всього лише луками вершникам протистояли позиції австрійської артилерії, які косили їх своїм вогнем. Почалися серйозні бойові втрати, й, відповідно, нарікання у військах. При цьому османи стали забороняти своїм кримським союзникам (іноді навіть під загрозою суду та страти!) розоряти угорські села, щоб не провокувати ворожості підкореного населення в тилу – а це означало, що відтепер кримське військо втратило можливість яким-небудь чином себе винагороджувати за тяготи військового походу в чужій країні»⁹².

Висновки. Султани Османської імперії почали залучати кримців у бойових діях проти Угорщини та держави Габсбургів з 1520-х рр., фактично з самого початку протистояння Порту з Угорщиною та Австрією. Знаючи про слабкі та сильні сторони кримських татар, османи використовували їхнє військо насамперед для спустошення ворожих територій, рейдів по тилах противника, атак обозів, зриву мобілізаційних заходів та розповсюдження паніки. Не випадково кримців, через їхні постійні рейди ворожими землями, називали рейдерами. Своїми діями кирилли суттєво обмежували опір ворожих військ і місцевого населення, даючи змогу османам швидше завойовувати території. Кримські татари також проводили розвідку, допомагали туркам в облозі міст і фортець — виконували різноманітні інженерні роботи, використовуючи бранців (риття підкопів, спорудження валів, засипання ровів, інше), спустошували місцевість навколо твердинь, атакували сили, які намагались прорватись до міст та доставити харчування тощо. Кримці виконували таку важливу функцію, як постачання османського війська харчами, амуніцією та іншим, оскільки були здатні швидко пересуватись на великі відстані. Кримські татари брали участь у боях з ворожим військом, атакуючи його тил та фланги. Саме кирилли допомогли османам виграти битву на рівнині Мезекерестеш у жовтні 1596 р., коли знайшли слабке місце у ворожих позиціях, відтягнули на себе частину сил противника та дозволили османам контратакувати. Завдяки участі у бойових діях проти Угорщини та Австрії, кримці непогано збагатились, здобули сотні тисяч бранців, водночас інтенсивна участь не лише у бойових діях проти Австрії та Угорщини, а й Московії, Речі Посполитої, держави Сефевідів та інших виснажувала обмежені людські ресурси ханства, призводила до внутрішніх конфліктів усередині держави.

¹ B. G. Williams, *The Sultan raiders. The Military role of Crimean Tatars in Ottoman Empire*, Washington D.C., The Jamestown Foundation, 2013, 53 p.

² M. Ivanics, *The Military Co-operation of the Crimean Khanate with the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, in «The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries», Brill, 2013, p. 275–299.

³ О. Гайворонський, С. Громенко, *Кримське ханство. В угорських степах* [Crimean Khanate. In the Hungarian Steppes], 2 грудня 2020, URL: <https://ua.krymr.com/a/kryms%CA%B9ke-khanstvo-v-uhors%CA%B9kykh-stepakh/29141546.html>

⁴ S. L. Tóth, *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború* [The Battle of Mezőkeresztes and the Fifteen Years' War], Szeged, Belvedere Meridionale, 2000, 479 o.

⁵ С. О. Козловський, *Військо Кримського ханства у середині XV–XVI ст.: чисельність, людський та ресурсний потенціали* [The army of the Crimean Khanate in the mid-15th–16th centuries: numbers, human and resource potential], in «Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки», 2025, т. 36 (75), № 2, с. 85.

- ⁶ L. Podhorodecki, *Chana Krymski* [Crimean Khanate], Warszawa, Książka i Wiedza, 1987, s. 42.
- ⁷ І. Стороженко, *Воєнна доктрина Кримського ханства кінця XV — середини XVII ст.* [Military doctrine of the Crimean Khanate of the late 15th — mid-17th centuries], in «Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: зб. наук. пр.», Київ, Денеб, 2004, с. 102.
- ⁸ С. О. Козловський, *Тактична складова військового мистецтва Кримського ханства (XV–XVI ст.)* [Tactical component of the military art of the Crimean Khanate (15th–16th centuries)], in «Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць», Київ, КНУ ім. Т. Шевченка, 2025, № 77, с. 53–57.
- ⁹ W. F. Reddaway, *The Cambridge History of Poland*, London, Cambridge University Press, 1941, p. 253.
- ¹⁰ A. Fisher, *The Russian Annexation of Crimea 1772–1783*, London, Cambridge University Press, 1970, p. 13.
- ¹¹ О. Гайворонський, С. Громенко, *Кримське ханство. В угорських степах*.
- ¹² C. Orhoni, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler, Telhisler (1597–1607)* [Documents and Narratives of Ottoman History (1597–1607)], Istanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1970, s. 55.
- ¹³ С. О. Козловський, *Артилерія як тактична компонента військового мистецтва Кримського ханства (XV–XVI ст.)* [Artillery as a tactical component of the military art of the Crimean Khanate (15th–16th centuries)], in «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія», вип. 53. Збірник наукових праць. За заг. ред. О. А. Мельничука, Вінниця, ВДПУ, 2025, с. 129.
- ¹⁴ I. Massa, *Massa's Short History of the Muscovite Wars*, Toronto, University of Toronto Press, 1982, p. 127.
- ¹⁵ C. Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York, New York University Press, 1972, p. 110.
- ¹⁶ W. McNeill, *Europe's Steppe Frontier 1500–1800*, Chicago, University of Chicago Press, 1964, p. 47.
- ¹⁷ B. Brodie, *From the Crossbow to the H-Bomb*, New York, Dell Publishing Co., Inc., 1962, p. 61.
- ¹⁸ M. Gawęda, *Wojskowość tatarska w XVII wieku — wymiar taktyczny* [Tatar military in the 17th century — tactical dimension], in «Rocznik Przemyski», 2009, t. 45, z. 1. Historia wojskowości, s. 128–129.
- ¹⁹ A. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford, Stanford University Press, 1978, p. 15.
- ²⁰ Я. Андрусак, Я. Товтин, *Битва при Мохаче 1526 г. и ее влияние на геополитическую ситуацию в Центрально-Восточной Европе* [The Battle of Mohács in 1526 and its impact on the geopolitical situation in Central and Eastern Europe], in «Oblicza Wojny», Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2023, s. 168.
- ²¹ J. Čechura, *České země v letech 1437–1526* [Bohemian lands in the years 1437–1526], Dil. 2. Jagellonci na českém trůně 1471–1526, Praha, Libri, 2012, s. 206.
- ²² Я. Андрусак, Я. Товтин, *Битва при Мохаче 1526 г. и ее влияние на геополитическую ситуацию в Центрально-Восточной Европе*, s. 170.
- ²³ D. Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden, E. J. Brill, 1972, p. 122.
- ²⁴ M. Ivanics, *The Military Co-operation of the Crimean Khanate with the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, p. 283.
- ²⁵ C. Duffy, *Siege Warfare: Fortresses in the Early Modern World 1494–1660*, London, Routledge, 1996, p. 201.
- ²⁶ D. Fairfax, *The Grande Turke*, London, Stanley Paul and Co., 1982, p. 94.
- ²⁷ S. Turnbull, *The Ottoman Empire 1326–1699*, London, Osprey, 2003, p. 51.
- ²⁸ K. A. Schimmer, *The sieges of Vienna by the Turks*, London, J. Murray. Contributor University of California Libraries, 1879, p. 52–53.
- ²⁹ B. G. Williams, *The Sultan raiders. The Military role of Crimean Tatars in Ottoman Empire*, p. 26.
- ³⁰ H. Lamb, *Suleiman the Magnificent*, Garden City NY, Double Day, 1951, p. 151.
- ³¹ D. Fairfax, *The Grande Turke*, p. 149.
- ³² B. M. Buchmann, *Österreich und das Osmanische Reich. Eine bilaterale Geschichte* [Austria and the Ottoman Empire: A bilateral history], Wien, WUV Universitätsverlag, 1999, s. 96.
- ³³ J. Bánlaky, *A magyar nemzet hadtörténelme* [The military history of the Hungarian nation], URL: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Banlaky-banlaky-jozsef-a-magyar-nemzet-hadtortenelme-2/>
- ³⁴ M. İpçioğlu, *Kanuni Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi 1543* [Suleiman the Magnificent's Expedition to Esztergom 1543], in «Osmanlı Araştırmaları», 1990, № 10, s. 140.
- ³⁵ B. G. Williams, *The Sultan raiders. The Military role of Crimean Tatars in Ottoman Empire*, p. 28.
- ³⁶ B. G. Williams, *The Sultan raiders. The Military role of Crimean Tatars in Ottoman Empire*, p. 32.
- ³⁷ B. Kocowski, *Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r.* [The Tatar expedition to Hungary through Poland in 1594], Lublin, 1948, s. 51–52.
- ³⁸ M. Ivanics, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban* [The Crimean Khanate in the Fifteen Years' War], Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994, o. 71–72.
- ³⁹ C. Veress, *A győri vár* [The Győr Castle], Budapest, Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, 1993, o. 67.
- ⁴⁰ S. L. Tóth, *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*, o. 162.
- ⁴¹ E. Tört, B. Gábor, *Erdély a tizenöt éves háborúban* [Transylvania in the Fifteen Years' War], in «Erdély története I. kötet: A kezdetektől 1606-ig.», Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986, o. 525.
- ⁴² S. L. Tóth, *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*, o. 213.
- ⁴³ M. Istvánfi, *Magyarország története. 1490–1606* [History of Hungary. 1490–1606], Debrecen, 1867–1868, o. 776–777.

- ⁴⁴ C. Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and the Caucasus*, p. 150.
- ⁴⁵ E. Simonyi, *Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból, 1521–1717* [Hungarian historical document archive from the London book and letter archives, 1521–1717], Pest, MTA, 1859, o. 203.
- ⁴⁶ V. Fodor, *Angol tudósítás Eger ostromáról és a mezőkeresztesi csatáról* [English coverage of the Siege of Eger and the Battle of Mezőkeresztes], in «Hadtörténelmi Közlemények», 1988, 101, évf. 3. sz., o. 554.
- ⁴⁷ A. Várkonyi, *Megújulások kora* [Age of renewals], Budapest, Helikon, 2007, o. 21.
- ⁴⁸ J. Bánlaky, *A magyar nemzet hadtörténelme* [The military history of the Hungarian nation], 2001, URL: <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0017/1384.html>
- ⁴⁹ C. Woodead, *A history of the Ottoman campaign into Hungary 1593–94*, Berlin, K. Schwartz, 1983, p. 45.
- ⁵⁰ М. Наїма, *Гюсейнові городи у витязі історії із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)* [Naima Mustafa. Hussein's Cities in the Excerpt of Histories From the West and the East. (Reports About Ukraine)], Київ, Вид-во Жупанського, 2016, с. 28–29.
- ⁵¹ C. Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and the Caucasus*, p. 177.
- ⁵² L. Podhorodecki, *Chanał Krymski*, s. 125–128.
- ⁵³ C. Finkel, *The Administration of Warfare. The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606*, Wien, VWGÖ, 1988, p. 117.
- ⁵⁴ J. Szabo, *Erdély katasztrófája 1658-ban* [The Transylvanian disaster of 1658], in «Aetas», 21. évf., 2006, 2–3. szám, o. 208.
- ⁵⁵ G. Kraus, *Erdélyi krónika* [Transylvanian Chronicle], Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta S. Vogel, Budapest, OKTK, 1994, o. 318.
- ⁵⁶ M. Ivanics, *Krimtatarische Spionage im Osmanisch-Habsburgischen Grenzgebiet während des Feldzuges im Jahre 1663* [Crimean Tatar espionage in the Ottoman-Habsburg border region during the campaign of 1663], in «Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae», 2008, № 61 (1–2), s. 127.
- ⁵⁷ H. Howorth, *History of the Mongols*, p. II, London, Longman, Green and Co., 1880, p. 557.
- ⁵⁸ M. A. Cook, *A History of the Ottoman Empire to 1730*, London, Cambridge University Press, 1976, p. 177.
- ⁵⁹ L. Podhorodecki, *Wiedeń 1683* [Vienna 1683], Warszawa, Bellona, 2001, p. 29.
- ⁶⁰ L. Nagy, *A török világ végnapjai Magyarországon* [The last days of the Turkish world in Hungary], Budapest, Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, 1986, o. 85.
- ⁶¹ K. Şakul, *Viyana Kuşatması: Yedi Ejderin Fendi* [The Siege of Vienna: The Battle of the Seven Dragons], İstanbul, Timaş Yayınları, 2021, s. 229–231.
- ⁶² J. Wimmer, *Wiedeń 1683* [Vienna 1683], Warszawa, MON, 1983, s. 306.
- ⁶³ *Die Geschichte des Silâhdar Ağa, Kara Mustafa vor Wien. Das türkische Tagebuch der Belagerung Wiens 1683, verfasst vom Zeremonienmeister der Hohen Pforte* [The story of Silâhdar Ağa, Kara Mustafa before Vienna. The Turkish diary of the Siege of Vienna in 1683, written by the Master of Ceremonies of the Sublime Porte], b. 1, in «R. F. Kreutel, Osmanische Geschichtsschreiber», Graz, Wien, Köln, Verlag Styria, 1955, o. 141–143.
- ⁶⁴ L. Horvath, *Krími tatár kán választás Magyarországon 1683-ban* [Crimean Tatar Khan election in Hungary in 1683], in «EGYÜTT», 2014/3, o. 70.
- ⁶⁵ T. Barker, *Double Eagle and Crescent*, Albany, State University of New York Press, 1967, p. 220.
- ⁶⁶ L. Horvath, *Krími tatár kán választás Magyarországon 1683-ban*, o. 71.
- ⁶⁷ T. Barker, *Double Eagle and Crescent*, p. 221.
- ⁶⁸ K. A. Schimmer, *Wien's Belagerungen durch die Türken und ihre Einfälle in Ungarn und Österreich* [Vienna's sieges by the Turks and their invasions of Hungary and Austria], Wien, J. G. Heubner, 1845, s. 79.
- ⁶⁹ L. Podhorodecki, *Wiedeń 1683*, s. 83.
- ⁷⁰ A. Palmer, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*, New York, Barnes & Noble Publishing, 1994, p. 12.
- ⁷¹ B. Bates, *The Beginning of the End: The Failure of the Siege of Vienna of 1683*, 2003, URL: <https://web.archive.org/web/20060822060754/http://writing.byu.edu/content/honors/contest/2003/batesbrandon.pdf>
- ⁷² P. Broucek, W. Leitsch, K. Vöclka, Z. Wójcik, *Zwycięstwo pod Wiedniem 1683* [Victory at Vienna 1683], Warszawa, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1983, s. 102.
- ⁷³ L. Podhorodecki, *Wiedeń 1683*, s. 105.
- ⁷⁴ V. J. Parry, *War, Technology and Society in the Middle East*, London, Oxford University Press, 1975, p. 175.
- ⁷⁵ L. Podhorodecki, *Wiedeń 1683*, s. 112.
- ⁷⁶ K. Şakul, *Viyana Kuşatması: Yedi Ejderin Fendi*, s. 394–395.
- ⁷⁷ *Kara Mustafa pod Wiedniem: źródła muzulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku* [Kara Mustafa at Vienna: Muslim sources on the history of the Vienna Expedition of 1683], Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1973, s. 127.
- ⁷⁸ В. Брехуненко, *Битва під Віднем: за все та з кавовим гені-ендом* [Battle of Vienna: for everything and with a coffee happy ending], 12 вересня 2022, URL: https://localhistory.org.ua/media/images/1920_e1WwIBQ.max-1920x600.format-webp.webp
- ⁷⁹ K. Şakul, *Viyana Kuşatması: Yedi Ejderin Fendi*, s. 391.
- ⁸⁰ J. Cacavelas, *The Siege of Vienna by the Turks in 1683*, London, Cambridge University Press, 1925, p. 161.
- ⁸¹ T. Barker, *Double Eagle and Crescent*, p. 281.
- ⁸² L. Horvath, *Krími tatár kán választás Magyarországon 1683-ban*, o. 75.

- ⁸³ M. Hochedlinger, *Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683–1797*, London, Pearson Education, 2003, p. 159.
- ⁸⁴ N. Stencinger, *Csata a Duna mellet* [Battle of the Danube], URL: https://www2.uni-nke.hu/mhht_csata/cikk/stenci/erd.htm#_edn8
- ⁸⁵ J. Bánlaky, *A magyar nemzet hadtörténelme*.
- ⁸⁶ W. Young, *International Politics and Warfare in the Age of Louis XIV and Peter the Great: A Guide to the Historical Literature*, Bloomington, iUniverse, 2004, p. 433.
- ⁸⁷ H. Tóth, *A «tatár kán» és Batthyány II. Ádám. A Krími Kánság hadereje Buda alatt. 1686-ban* [The «Tatar Khan» and Adam II Batthyány. The army of the Crimean Khanate under Buda. In 1686], in «Fons», 2009, cz. 3, o. 377.
- ⁸⁸ Henrik szász herceg és brandenburgi lovas ezredei naplója Buda 1686-ki ostromáról [Diary of Prince Henry of Saxony and the Brandenburg cavalry regiments about the siege of Buda in 1686], Közzé teszi: A. Károlyi, in «Történelmi Tár» № 9, 1886, o. 435.
- ⁸⁹ M. A. Cook, *A History of the Ottoman Empire to 1730*, p. 190.
- ⁹⁰ H. Howorth, *History of the Mongols*, p. 365.
- ⁹¹ H. Howorth, *History of the Mongols*, p. 565.
- ⁹² О. Гайворонський, С. Громенко, *Кримське ханство. В угорських степах*.

References

1. Andrusyak Ya., Tovtin Ya., Bitva pri Mohache 1526 g. i ee vliyanie na geopoliticheskuyu situaciyu v v Centralno-Vostochnoj Evrope [The Battle of Mohács in 1526 and its impact on the geopolitical situation in Central and Eastern Europe], in «Oblicza Wojny» Lodz, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2023, s. 161–176.
2. Bánlaky J., *A magyar nemzet hadtörténelme* [The military history of the Hungarian nation], URL: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Banlaky-banlaky-jozsef-a-magyar-nemzet-hadtortenelme-2/>
3. Barker T., *Double Eagle and Crescent*, Albany, State University of New York Press, 1967, 447 p.
4. Bates B., *The Beginning of the End: The Failure of the Siege of Vienna of 1683*, 2003, URL: <https://web.archive.org/web/20060822060754/http://writing.byu.edu/content/honors/contest/2003/batesbrandon.pdf>
5. Brekhunenko V., Bytva pid Vidnem: za vse ta z kavovym hepi-endom [Battle of Vienna: for everything and with a coffee happy ending], 12 veresnia 2022, URL: https://localhistory.org.ua/media/images/1920_e1WwIBQ.max-1920x600.format-webp.webp
6. Brodie B., *From the Crossbow to the H-Bomb*, New York, Dell Publishing Co., Inc., 1962, 288 p.
7. Broucek P., Leitsch W., Vocelka K., Wójcik Z., *Zwycięstwo pod Wiedniem 1683* [Victory at Vienna 1683], Warszawa, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1983, 180 s.
8. Buchmann B. M., *Österreich und das Osmanische Reich. Eine bilaterale Geschichte* [Austria and the Ottoman Empire: A bilateral history], Wien, WUV Universitätsverlag, 1999, 286 s.
9. Cacavelas J., *The Siege of Vienna by the Turks in 1683*, London, Cambridge University Press, 1925, 210 p.
10. Čechura J., *České země v letech 1437–1526* [Bohemian lands in the years 1437–1526], Díl. 2. Jagellonci na českém trůně 1471–1526, Praha, Libri, 2012, 296 s.
11. Cook M.A., *A History of the Ottoman Empire to 1730*, London, Cambridge University Press, 1976, 256 p.
12. Die Geschichte des Silâhdar Ağa, Kara Mustafa vor Wien. Das türkische Tagebuch der Belagerung Wiens 1683, verfasst vom Zeremonienmeister der Hohen Pforte [The story of Silâhdar Ağa, Kara Mustafa before Vienna. The Turkish diary of the Siege of Vienna in 1683, written by the Master of Ceremonies of the Sublime Porte], b. 1., in «R. F. Kreutel, Osmanische Geschichtsschreiber», Graz, Wien, Köln, Verlag Styria, 1955, 194 o.
13. Duffy C., *Siege Warfare: Fortresses in the Early Modern World 1494–1660*, London, Routledge, 1996, 289 p.
14. Fairfax D., *The Grande Turke*, London, Stanley Paul and Co., 1982, 320 p.
15. Finkel C., *The Administration of Warfare. The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606*, Wien, VWGÖ, 1988, 362 p.
16. Fisher A., *The Crimean Tatars*, Stanford, Stanford University Press, 1978, 264 p.
17. Fisher A., *The Russian Annexation of Crimea 1772–1783*, London, Cambridge University Press, 1970, 180 p.
18. Fodor V., Angol tudósítás Eger ostromáról és a mezőkeresztesi csatáról [English coverage of the Siege of Eger and the Battle of Mezőkeresztes], in «Hadtörténelmi Közlemények», 1988, 101, évf. 3. sz., o. 551–561.
19. Gawęda M., *Wojskowość tatarska w XVII wieku — wymiar taktyczny* [Tatar military in the 17th century — tactical dimension], in «Rocznik Przemyski», 2009, t. 45, z. 1. Historia wojskowości. s. 121–144.
20. Haivoronskyi O., Hromenko S., *Krymske khanstvo. V uhorskykh stepakh* [Crimean Khanate. In the Hungarian Steppes], 2 hrudnia 2020, URL: <https://ua.krymr.com/a/kryms%CA%B9ke-khanstvo-v-uhors%CA%B9kykh-stepakh/29141546.html>
21. Henrik szász herceg és brandenburgi lovas ezredei naplója Buda 1686-ki ostromáról [Diary of Prince Henry of Saxony and the Brandenburg cavalry regiments about the siege of Buda in 1686], Közzé teszi: A. Károlyi, in «Történelmi Tár» 9, 1886, o. 430–452.

22. Hochedlinger M., *Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683–1797*, London, Pearson Education, 2003, 466 p.
23. Horvath L., Krími tatár kán választás Magyarországon 1683-ban [Crimean Tatar Khan election in Hungary in 1683], in «EGYÜTT», 2014/3, o. 69–79.
24. Howorth H., *History of the Mongols, Part II*, London, Longman, Green and Co., 1880, 664 p.
25. İpçioğlu M., Kanuni Süleyman'ın Esztergom (Esztergom) Seferi 1543 [Suleiman the Magnificent's Expedition to Esztergom 1543], in «Osmanlı Araştırmaları», 1990, № 10, s. 136–161.
26. Istvánfi M., *Magyarország története. 1490–1606* [History of Hungary. 1490–1606], Debrecen, 1867–1868, 880 o.
27. Ivanics M., *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994, 235 o.
28. Ivanics M., Krimtatarische Spionage im Osmanisch-Habsburgischen Grenzgebiet während des Feldzuges im Jahre 1663 [Crimean Tatar espionage in the Ottoman-Habsburg border region during the campaign of 1663], in «Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae», 2008, № 61 (1–2), s. 119–133.
29. Ivanics M., The Military Co-operation of the Crimean Khanate with the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, in «The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries», Brill, 2013, p. 275–299.
30. Kara Mustafa pod Wiedniem: źródła muzułmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku [Kara Mustafa at Vienna: Muslim sources on the history of the Vienna Expedition of 1683], Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1973, 411 s.
31. Kocowski B., Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r. [The Tatar expedition to Hungary through Poland in 1594], Lublin, 1948, 70 s.
32. Kortepeter C., *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York, New York University Press, 1972, 278 p.
33. Kozlovskiy S.O., Artyleriya yak taktychna komponenta viiskovoho mystetstva Krymskoho khanstva (XV–XVI st.) [Artillery as a tactical component of the military art of the Crimean Khanate (15th–16th centuries)], in «Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriia», vyp. 53. Zbirnyk naukovykh prats. Za zah. red. O. A. Melnychuka. Vinnytsia, VDP, 2025, s. 123–133.
34. Kozlovskiy S.O., Taktychna skladova viiskovoho mystetstva Krymskoho khanstva (XV–XVI st.) [Tactical component of the military art of the Crimean Khanate (15th–16th centuries)], in «Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats», Kyiv, KNU im. T. Shevchenka, 2025, № 77, s. 50–63.
35. Kozlovskiy S.O., Viisko Krymskoho khanstva u seredyni XV–XVI st.: chyselnist, liudskiy ta resursnyi potentsialy [The army of the Crimean Khanate in the mid-15th–16th centuries: numbers, human and resource potential], in «Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnogo universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky», 2025, t. 36 (75), № 2, s. 84–91.
36. Kraus G., *Erdélyi krónika* [Transylvanian Chronicle], Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta S. Vogel, Budapest, OKTK, 1994, 800 o.
37. Lamb H., *Suleiman the Magnificent*, Garden City NY, Double Day, 1951, 370 p.
38. McNeill W., *Europe's Steppe Frontier 1500–1800*, Chicago, University of Chicago Press, 1964, 252 p.
39. Massa I., *Massa's Short History of the Muscovite Wars*, Toronto, University of Toronto Press, 1982, 272 p.
40. Naima M., *Hiuseinovi horody u vytyahu istorii iz zakhodu ta skhodu. (Povidomlennia pro Ukrainu)* [Naima Mustafa. Hussein's Cities in the Excerpt of Histories From the West and the East. (Reports About Ukraine)], Kyiv, Vyd-vo Zhupanskoho, 2016, 288 s.
41. Nagy L., *A török világ végnapjai Magyarországon* [The last days of the Turkish world in Hungary], Budapest, Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, 1986, 412 o.
42. Orhoniu C., *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler, Telhisler (1597–1607)* [Documents and Narratives of Ottoman History (1597–1607)], Istanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1970, 150 s.
43. Palmer A., *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*, New York, Barnes & Noble Publishing, 1994, 306 p.
44. Parry V.J., *War, Technology and Society in the Middle East*, London, Oxford University Press, 1975, 332 p.
45. Pitcher D., *An Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden, E. J. Brill, 1972, 171 p.
46. Podhorodecki L., *Chanat Krymski* [Crimean Khanate]. Warszawa, Książka i Wiedza, 1987, 358 s.
47. Podhorodecki L., *Wiedeń 1683* [Vienna 1683], Warszawa, Bellona, 2001, 198 s.
48. Reddaway W.F., *The Cambridge History of Poland*, London, Cambridge University Press, 1941, 658 p.
49. Şakul K., *Viyana Kuşatması: Yedi Ejderin Fendi* [The Siege of Vienna: The Battle of the Seven Dragons], İstanbul, Timaş Yayınları, 2021, 560 s.
50. Schimmer K.A., *The sieges of Vienna by the Turks*, London, J. Murray. Contributor University of California Libraries, 1879, 172 p.
51. Schimmer K.A., *Wien's Belagerungen durch die Türken und ihre Einfälle in Ungarn und Österreich* [Vienna's sieges by the Turks and their invasions of Hungary and Austria], Wien, J. G. Heubner, 1845, 446 s.
52. Simonyi E., *Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból, 1521–1717* [Hungarian historical document archive from the London book and letter archives, 1521–1717], Pest, MTA, 1859, 318 o.
53. Stencinger N., *Csata a Duna mellett* [Battle of the Danube], URL: https://www2.uni-nke.hu/mhtt_csata/cikk/stenci/erd.htm#_edn8

54. Storozhenko I., Voienna doktryna Krymskoho khanstva kintsia XV — seredyny XVII st. [Military doctrine of the Crimean Khanate of the late 15th — mid-17th centuries], in «Ukraina–Turechchyna: mynule, suchasne ta maibutnie: zb. nauk. pr.», Kyiv, Deneb, 2004, s. 99–103.
55. Szabo J., Erdély katasztrófája 1658-ban [The Transylvanian disaster of 1658], in «Aetas», 21. évf., 2006, 2–3. szám, o. 204–218.
56. Tört E., Gábor B., Erdély a tizenöt éves háborúban [Transylvania in the Fifteen Years' War], in «Erdély története I. kötet: A kezdetektől 1606-ig.», Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986, 640 o.
57. Tóth H., A «tatár kán» és Batthyány II. Ádám. A Krími Kánság hadereje Buda alatt. 1686-ban [The «Tatar Khan» and Adam II Batthyány. The army of the Crimean Khanate under Buda. In 1686], in «Fons», 2009, cz. 3, o. 373–386.
58. Tóth S.L., A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború [The Battle of Mezőkeresztes and the Fifteen Years' War], Szeged, Belvedere Meridionale, 2000, 479 o.
59. Turnbull S., The Ottoman Empire 1326–1699, London, Osprey, 2003, 96 p.
60. Várkonyi A., Megújulások kora [Age of renewals], Budapest, Helikon, 2007, 104 o.
61. Veress C., A győri vár [The Győr Castle], Budapest, Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, 1993, 195 o.
62. Williams B. G., The Sultan raiders. The Military role of Crimean Tatars in Ottoman Empire, Washington D.C., The Jamestown Foundation, 2013, 53 p.
63. Wimmer J., Wiedeń 1683 [Vienna 1683], Warszawa, MON, 1983, 480 s.
64. Woodead C., A history of the Ottoman campaign into Hungary 1593–94, Berlin, K. Schwartz, 1983, 421 p.
65. Young W., International Politics and Warfare in the Age of Louis XIV and Peter the Great: A Guide to the Historical Literature, Bloomington, iUniverse, 2004, 544 p.